

Mariusz Rosik

Antyczna biografia grecka a Ewangelia w kwestii gatunku literackiego

Wrocławski Przegląd Teologiczny 14/1, 99-118

2006

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KS. MARIUSZ ROSIK
PWT WROCŁAW

ANTYCZNA BIOGRAFIA GRECKA A EWANGELIA W KWESTII GATUNKU LITERACKIEGO

Genologiczne badania nad Ewangeliąmi sięgają początków chrześcijaństwa. Po raz pierwszy o próbę określenia ich gatunku pokusił się Justyn Męczennik, nazywając Ewangelię *apomnemeumata* („wspomnienia”, „rzeczy warte zapamiętania”¹). Tego samego rzeczownika użył wcześniej Ksenofont w swej pracy o Sokratesie; praca ta stała się zresztą w pewnym sensie wzorcem antycznych biografii². Określenie Ewangelii tym samym terminem, który odnosi się do antycznych biografii, skłania do podjęcia studiów porównawczych pomiędzy obiema formami literackimi. Takie studia komparatystyczne miałyby na celu ukazanie podobieństw i różnic pomiędzy tymi formami, a także udzieliłyby odpowiedzi na pytanie, czy można Ewangelię jako dzieła literackie zaklasyfikować do gatunku biografii antycznych, czy też takie przyporządkowanie nie jest uzasadnione. Wypada więc najpierw nakreślić krótko główne rysy biografii greckiej, uwzględniając stadia rozwoju tego gatunku, a następnie przyjrzeć się gatunkowi zwanemu ewangelią. Dopiero na takim tle możliwe będzie zestawienie podobieństw i różnic pomiędzy antycznymi biografiami a Ewangeliąmi i ewentualne przyporządkowanie tych ostatnich gatunkowi biograficznemu.

¹ *1 Apol.* 66,3. Czyni tak zapewne dla celów apologetycznych, pragnąc, by czytelnicy ewangelii widzieli w nich wartość podobną do tej, jaką przypisywano hellenistycznej literaturze biograficznej; W.S. Vorster, *Gospel Genre*, w: *The Anchor Bible Dictionary*, t. II, red. D.N. Freedmann, New York – London – Toronto – Sydney – Auckland 1992, s. 1080.

² M. Lăconi, *Vangeli sinottici e Atti degli Apostoli*, Logos 5, Torino 1994, s. 76.

1. POCZĄTKI BIOGRAFII GRECKIEJ

Zamiłowanie Greków do biografii ujawnia się najpierw w obrębie innych gatunków literackich, w których elementy biograficzne są świadomie przez ich autorów podkreślane. Nie można odmówić tu znaczącej roli greckiej *paidei*, która słała życie bohaterskie i pełne sławy. Chwalono czyny tych, którzy uchodzili za mędrców lub dzielnych wojowników; promowano najlepszych i pierwszych. Ideał ten w lapidarnych słowach kreśli homerycki Feniks, tłumaczący Achillesowi:

„Mnie ojciec twój powierzył młode lata twoje,
Kiedy cię za Atrydem wysłał na boje.
Nie znałeś jeszcze ani trudnej Marsa sprawy,
Ani sztuki mówienia, w której tyle sławy.
Chciał więc twą niedojrzałość przeze mnie prowadzić,
Byś umiał dzielnie walczyć i rozsądnie radzić”³.

W „rozsądnej radzie” należy widzieć sztukę mądrości, przez „dzielną walkę” przedziera się sztuka żołnierska, natomiast „sztuka mówienia” wskazuje na oratorstwo. Oto ideały greckiej *paidei*; kto realizował je doskonale, mógł liczyć na utrwalenie swych czynów w biografii, kto realizował je mniej doskonale, należał jednak do znanych rodów, mógł liczyć na idealizację swej osoby. W poezji sławieniem czynów osób publicznych zajmował się rapsod, nadworny wieszcz, który wydarzenia z życia swego pana opiewał słowami chwały. Te pierwsze namiastki późniejszych biografii rzadko bywały spisane. Homer i Hezjod zdawali sobie doskonale sprawę, że rapsod może się mylić lub wyolbrzymiać czyny swego pana (*Teogonia*, 22), nie sprzeciwia się to jednak żywemu zainteresowaniu historycznemu losami jednostki⁴.

Oprócz władców, królów i wojowników (walczących pod Troją), poczesne miejsce wśród biograficznych wątków starożytnych autorów znaleźli założyciele miast, ich prawodawcy i zwycięzcy olimpijscy. Opisane losy tych pierwszych często stawały się iskrą zapalną do powstania prac o charakterze historycznym, obejmujących dzieje *polis*. Z czasem ważnym kryterium oceny jednostki stała się cnota, *arete*. Sławiono mężów za ich sprawiedliwość, ganiono ich niecne uczynki. Wraz z rozwojem wątków biograficznych w ramach innych gatunków literackich wzbogacano je o aspekt emocjonalny: przedmiotem opisu były już nie tylko czyny

³ *Iliada*, IX, 449-454; tłumaczenie za: F.K. Dmochowski, Warszawa 2004.

⁴ Przykładem tych tendencji może być zwyczaj przedstawiania się bohaterów przed walką; taka autoprezentacja zawiera cmenty biograficzne; K. Korus, *Pierwsi biografowie*, w: *Literatura Grecji starożytnej*, t. II, *Proza historyczna, krasomówstwo, filozofia i nauka, literatura chrześcijańska*, red. H. Podbielski, Źródła i monografie 255, Lublin 2005, s. 229-230.

i wypowiedzi bohaterów, ale także ich świat uczuciowy. *Ethos i pathos* stanowiły dwa główne czynniki kształtujące pierwsze zręby późniejszych żywotów.

W VI wieku przed Chr. upowszechnił się zwyczaj ogłaszania biografii Homera przed recytacją jego utworów⁵. Wiek późniejsza jest legenda biograficzna o *Homercie i Hezjodzie*, prezentująca już wiele elementów biografii właściwej: miejsce i datę urodzenia, pochodzenie, najważniejsze wydarzenia życia, okoliczności śmierci⁶. Te pierwsze próbki biografii pisanej zostały rozwinięte w różnych kierunkach, stąd można mówić o różnych typach wczesnej biografii greckiej. Jednym z nich jest biografia anegdotyczna, która wyrasta z zainteresowania jednostką zaangażowaną w sprawy państwa, zgodnie z myślą Peryklesa, w którego usta Tukidydes wkłada słowa:

„[...] jednostkę ceni się nie ze względu na jej przynależność do pewnej grupy, ale ze względu na talent osobisty. [...] Jesteśmy jedynym narodem, którego jednostkę nie interesującą się życiem państwa uważa nie za bierną, ale za nieużyteczną”⁷.

Z tego nurtu powstało dzieło Iona z Chios, zatytułowane *Epidemiai* (znane jako *Zapiski z podróży*), w którym dużo miejsca autor poświęca postaciom Temistoklesa, Peryklesa, Ajschylosa czy Sofoklesa. Przykładem biografii politycznej z pamfletem jest pismo *O Temistoklesie, Tukidydesie i Peryklesie* Stesimbrotosa z Tazos, pełne zarzutów i złośliwych uwag pod adresem znanych osobistości ateńskich (niekoniecznie wymienionych w tytule). Pismo to stało się źródłem dla Plutarcha, stąd przypuszczać można, że zawierało wiele prawdziwych informacji historycznych. Czwarty wiek przynosi biografie o charakterze apologetycznym. Początek daje im *Apologia* autorstwa Platona, a rozwinięcie *Obrona Sokratesa* Ksenofonta. Obydwa te dzieła kładą nacisk na – jeśli można się tak wyrazić – psychologiczny portret bohaterów⁸.

⁵ Stało się to za przyczyną rapsoda Teagenesa. Więcej na ten temat, zob. I. Gallo, *L'origine e lo sviluppo della biografia greca*, Quad. Urb. 18 (1974), s. 173-189.

⁶ Tego rodzaju biografie legendarne znane są także z późniejszego okresu: *Homeri vita Herodotea* (rzekomo Herodota) i *De Homero* Plutarcha. Utwory rapsodów dały początek biografii informacyjnej. Glaukos z Region jest autorem utworu *O dawnych poetach i muzykach*; Pseudo-Plutarch opisuje życie trzech znanych greckich muzyków w *De musica*; Diogenes Laertios opisał życie Empedoklesa; Demastes z Sigeion upublicznił utwór *O poetach i sofistach*; Kallimach z Cyreny natomiast w dziele *Obrazy* prezentuje zdobycze literackie antycznych autorów, przytaczając najważniejsze fakty z ich życia; K. Korus, *Pierwsi biografowie*, s. 232.

⁷ *Wojna peloponeska* II, 37 i 40; tłum.: K. Komaniński.

⁸ „Działalność pisarska Ksenofonta przynosi dalszy postęp w tej dziedzinie. [...] (*Wspomnienia o Sokratesie*) stanowią ten gatunek literatury pamiętnikarskiej, w której autora interesuje tylko osobowość jednego człowieka, jego postępowanie na tle innych. Wiele jest informacji wynikających z osobistych kontaktów autora z bohaterem”; K. Korus, *Pierwsi biografowie*, s. 235.

2. PIERWSZE BIOGRAFIE

Starożytna powieść grecka zna przykłady utworów opowiadających o postaciach historycznych, których biografie zostały w znacznym stopniu wymodelowane, a niekiedy wręcz zmienione przez ich autorów⁹. Przyczyny owych zmian, dodatków, przerysowań czy hiperboli leżą najczęściej w przeznaczeniu utworów; łatwiej je uzasadnić, pytając o adresatów dzieł i o cel, jaki stawiali sobie ich autorzy. Elementy fikcyjne dodawane do biografii przez ich autorów miały swoje granice. Po pierwsze, mogły dotyczyć rozwinięcia opisów narodzin, którym często towarzyszyć miały nadzwyczajne, niezwykle wydarzenia, zapowiadające przyszły los bohatera. Epizody czy wypowiedzi fikcyjne były dopuszczalne tylko o tyle, o ile mieściły się w ramach granicy prawdopodobieństwa innych wydarzeń z życia bohatera.

Ksenofont znakomicie uszlachetnił perskiego króla Cyrusa w dziele zatytułowanym *Kyrou paideia*. Autor podaje kryteria, jakimi kierował się w doborze materiału: „czując podziw do tego męża, rozglądaliśmy się za tym, jaki był jego ród i natura i jakie otrzymał wychowanie, że tak odznaczył się w rządzeniu ludźmi. Czegośmy się więc dowiedzieli i, jak sądzimy, wiemy, to spróbujemy opowiedzieć”¹⁰. Nie zawahał się nie tylko przed zmianami w faktach, ale wręcz wymyślał i dodawał nowe. Fikcyjne wydarzenia z dzieciństwa i lat dorosłych stanowią tło dla ukazania cnót Cyrusa, doskonałego władcy. Wydaje się, że twórcy fikcyjną biografię Cyrusa Ksenofontowi bardziej zależało na apelu o szlachetność charakteru jego czytelników niż na przekonaniu ich o cnotach władcy. Autor posługuje się znaną w antyku zasadą *fabula docet*, choć w tym wypadku nie chodzi o bajkę jako taką, lecz powieść¹¹. Dlatego bez większych wahań zmieniał tak dane

⁹ Próby egzegetów, by pokazać podobieństwa i różnice pomiędzy starożytnymi biografiami a Ewangeliami trwają już od ponad stulecia. Warto wspomnieć sztandarowe w tym względzie pozycje: M. Hadas, M. Smitch, *Heroes and Gods. Spiritual Biographies in Antiquity*, New York 1965; S. Schultz, *Die Stunde der Botschaft. Einföhrung in die Theologie der vier Evangelisten*, Hamburg 1967; C.H. Talbert, *What is a Gospel? The Genre of the Canonical Gospel*, Philadelphia 1977; P.L. Shuler, *A Genre for the Gospels. The Biographical Character of Matthew*, Philadelphia 1982; D.E. Aune, *The New Testament in Its Literary Environment*, Philadelphia 1987; D. Dormeyer, *Evangelium als literarische und theologische Gattung*, Darmstadt 1989; R.A. Burrige, *What Are the Gospels? A Comparison with Greco-Roman Biography*, Cambridge 1992; D. Dormeyer, *Das Neue Testament im Rahmen der antiken Literaturgeschichte*, Darmstadt 1993; M.L. Wills, *The Quest of the Historical Gospel. Mark, John and the Origins of the Gospel Genre*, London 1997.

¹⁰ Przekład T. Sinki.

¹¹ N. Holzberg, *Powieść antyczna. Wprowadzenie*, tłum. M. Wójcik, Kraków 2003, s. 29-32. Literaturoznawcy nie są jednak zgodni co do określenia gatunku tego dzieła. Dostrzegano w nim różne rodzaje powieści (historyczną, polityczną, pedagogiczną), historyczny romans wychowawczy, dialog sokratyczny, biografię (romansową lub zbeletryzowaną), a nawet szkic z zakresu teorii ustrojowej.

faktografie, jak i indywidualne rysy zdobywcy Babilonu. Idealizując cechy usposobienia Cyrusa, ukazał go jako idealnego władcę, którego czyny zresztą przeszły do legendy na terenach starożytnego Bliskiego Wschodu. Iście sokratejskie dążenie do doskonałości miało zaznaczać się w każdym okresie życia perskiego tyrana. Element dydaktyczno-moralizatorski jest wszechobecny w dziele Ksenofonta. Stąd też częste przerysowania charakterów, które jawią się jako całkowicie białe lub idealnie czarne. Widać to wyraźnie zwłaszcza w mowach wkładanych w usta postaci oraz w dysputach z adwersarzami. Warto zauważyć, że zarówno mowy, jak i dysputy są często wykorzystywanym tworzywem literackim nie tylko w innych dziełach o charakterze biograficznym starożytnej literatury greckiej, ale również w Ewangeliach.

Agesilaos Ksenofonta jest dziełem biograficznym, w którym autor gloryfikuje swego przyjaciela, Spartanina, pomijając wszystko to, co mogłoby przynieść ujmę królowi. Sukcesy militarne i dyplomatyczne przypisuje moralnym walorom usposobienia Agesilaosa. Do głównych *aretai* władcy zalicza sprawiedliwość, uczciwość, odwagę, roztropność i troskę o innych. Wszystkie te cnoty mają raczej charakter konwencjonalny aniżeli indywidualizujący. Bohater narracji staje się niemal idolem, a przez to również ideałem doskonałego władcy i wodza (*optima regis et ducis imago*). *Agesilaos* powstał w niedługim czasie po śmierci króla i pisany był według drogi wytyczonej wcześniej przez dzieło Isokratesa *Euagoras*¹². *Euagoras* jest pośmiertną pochwałą władcy Cypru, ojca Nikoklesa. Wszystkie czyny zmarłego wypływają z jego cnót (*aretai*). Kreślenie ideału władcy zaciera nieco tło historyczne oraz osobowość zmarłego. Trzeba jednak powiedzieć, że ten sposób pisania biografii odcisnął się silnie na twórczości późniejszych pisarzy¹³. Po raz pierwszy czytelnik spotyka się tu z odejściem od utartego schematu: narodzenie – wydarzenia z życia – śmierć, na rzecz pogrupowania materiału w określone wątki tematyczne. Kryterium podziału stanowią poszczególne cnoty bohatera. W Ewangeliach podział ma zupełnie inną podstawę, ale istnieje, więc lokuje się na tej samej linii tworzenia i systematyzowania materiału narracyjnego. Na podobnej zasadzie konstruuje wspomniany wyżej Ksenofont inną swą biografię laudacyjną, *Agesilaos*. Nadmierne wyakcentowanie zalet króla pozbawia w znacznej mierze utwór waloru źródła historycznego.

Aristoksenos z Tarentu uchodzi za twórcę biografii perypatetycznej. To on po raz pierwszy użył w tytule swego dzieła terminu *bios*, przez co wyraźnie wskazał

¹²R. Turasiewicz, *Historiografia: Herodot, Tukidydes, Ksenofont i historycy IV wieku przed Chr.*, w: *Literatura Grecji starożytnej*, t. II: *Proza historyczna, krasomówstwo, filozofia i nauka, literatura chrześcijańska*, dz. cyt., s. 45.

¹³R. Turasiewicz, *Mówcy attyccy*, w: tamże, s. 191.

na biografię – życiorys. Plutarch wychwala literackie piękno jego dzieła *Bioi andron*, które zachowało się jedynie we fragmentach. Dzięki odkryciu papirusu z Oxyrhynchos zachował się fragment pisma *Bios Euripidou*, ujętego formę dialogu pomiędzy trzema osobami. Kończy go anegdota o śmierci Eurypidesa rozszarpanego przez psy, ale poprzedzają ją inne anegdoty i epizody zbudowane na kanwie obiegowych opinii, w znacznej mierze opartych na fikcji. Nieco młodsze są *Bioi Hermipposa* ze Smyrny, obejmujące żywoty Pitagorasa, Arystotelesa, Gorgiasza czy Isokratesa. Charakterystyczną cechą pisma jest silne wykorzystanie retoryki w opisach śmierci bohaterów¹⁴. Również i tu, obok fikcji literackiej, autor sięga po wiele materiału historycznego. Natomiast *Bioi filosofon* Antigonosa z Karystos przypomina nieco w swym kształcie historię filozofii, wzbogaconą o żywoty greckich „przyjaciół mądrości”. Tym samym walorem odznacza się słynne dzieło Diogeneśa Laertiosa *Filosofon bion kai dogmaton synagoge*, relacjonujące w dziesięciu księgach poglądy znanych filozofów. Jako historyk filozofii jest Diogenes Laertios zbieraczem i kompilatorem, jako biograf natomiast nie zawahał się sięgać po materiał anegdotyczny i legendarny, przez co niejednokrotnie pozbawiony wartości historycznej.

Żyjący na przełomie III i II wieku Satyros z Kallatis nad Morzem Czarnym jest autorem dzieła *Peri bion*, zawierającego biografie filozofów, poetów i mężów stanu. Do dziś zachowało się około dwudziestu fragmentów tego dzieła u innych pisarzy, jednak najcenniejsze okazują się fragmenty biografii *Eurypidesa*, wydane w 1912 roku. Ma ona formę dialogu, ale zawiera także elementy krytyki literackiej¹⁵.

Filipika żyjącego o wiek wcześniej Teopompa zaliczyć należy do historiografii, nie do biografii, choć materiał biograficzny dotyczący „największego męża, jakiego kiedykolwiek wydała Europa” (frag. 27) jest imponujący. Genolodzy mówią o nowym nurcie historiografii helleńskiej, nurcie biograficznym, stworzonym przez Teopompa (*personal history*)¹⁶. Dzieło zawierające 58 ksiąg opisuje zaledwie 24 lata życia władcy (360-336 przed Chr.)¹⁷. W odróżnieniu od biografii idealizujących Teopomp sławi Filipa za jego zalety, ale gani za alkoholizm, żądzę seksualną, przewrotność i intrygi. Zachowuje więc równowagę w ocenie postaci, co bardziej zbliża całe dzieło do dzisiejszej historiografii i biografii: prawda historyczna wyprzedza apoteozę. Nieco inaczej ma się rzecz z biografiami Aleksandra Macedoń-

¹⁴ Dokładną analizę utworu, zob. K. Kumaniecki, *De Satyro peripatetico*, Kraków 1929.

¹⁵ J. Mańkowski, *Satyros*, w: *Słownik pisarzy antycznych*, red. A. Świderkówna, Warszawa 1982, s. 409.

¹⁶ R. Connor, *Theopompus and the Fifth-Century Athens*, Cambridge 1968, s. 13.

¹⁷ K. Głombiowski, *Theopompos*, w: *Słownik pisarzy antycznych*, dz. cyt., s. 458.

skiego. Postać zdobywcy terenów rozciągających się od Macedonii przez Trację, Egipt, Syrię i w głąb Azji aż po Himalaje już za życia stała się przedmiotem legend, ulegając szybkiemu procesowi heroizacji. Kallistenes z Olintu był towarzyszem wodza w wyprawie przeciw Persji. To właśnie on jest autorem dzieła *Praxeis Aleksandrou*, która poświadcza, że we władczym przywódcy działały niemal boskie moce. Apoteoza postaci Aleksandra dziwi nieco, zważywszy na fakt, że według wszelkich podejrzeń Kallistenes został stracony w 327 roku za udział w spisku na życie władcy. Kontynuatorem Kallistenesa stał się sternik na okręcie flagowym Aleksandra, który popełnił dzieło *Pos Aleksandros echthe (O wychowaniu Aleksandra)*, został niejaki Onesikritos z Astypalaia na Morzu Egejskim. Ukazał go jako filozofującego króla. Utwór na znamiona powieści moralizującej, niepozabawionej jednak elementami fantastycznymi¹⁸. Nearchos z Krety opisał dzieje swego przyjaciela już po jego śmierci. Najpierw jako namiestnik Licji i Pamfilii, a później jako dowódca floty Aleksandra miał okazję dobrze go poznać. Jego dzieło *Paraplous (Płynięcie wzdłuż linii wybrzeża)* ma jednak głównie charakter geograficzny. Dużą obiektywnością odznacza się biografia Aleksandra Wielkiego, pisana przez satrapę Egiptu i założyciela dynastii Lagidów, Ptolemeusza, syna Lagosa. Dzieło, którego tytuł nie zachował się do naszych czasów, oparte zostało na własnych wspomnieniach i notatkach sztabowych, stąd też wolne jest od fantastyki i retoryki. Genologicznie bardziej jednak upodabnia się do pamiętnika wojskowego niż do biografii we właściwym tego słowa znaczeniu. Również nieznan jest tytuł dzieła Aristobulosa z Kassandrei, który wzorem jońskich logografów często sięgał po anegdotę i przypowieść¹⁹. Wątki biograficzne o Aleksandrze pojawiają się także w pamiętniku dworskim Charesa z Mytileny, który w dziesięciu księgach zanotował wątki dworskie epizody z prywatnego życia władcy. *Ta kat' Aleksandrou* nie jest jednak biografią w sensie ścisłym. Urokliwą narracją bardziej zbliżoną do biografii były natomiast *Aleksandrou istoriai*, napisane przez Kleitarchosa z Aleksandrii, który nie znał już osobiście władcy, lecz bazował na dziełach swych poprzedników. Relacja historyczna przeplata się tam z retoryką odbiegającą od suchych faktów, przez co mniej naznaczoną walorem obiektywizmu.

Hieronim z Kardii stał się historykiem diadochów. Następcy zmarłego nagle w 323 roku w Babilonie Aleksandra doczekali się rzetelnego pod względem faktycznym opracowania swych dziejów w dziele *He ton diadochon istoria*. Bezstronność opisywanych wydarzeń łączy się z unikaniem przez autora modnej później ornamentyki słowa. Uczeń Hieronima, Duris z Samos, poświęcił dzieło jednemu

¹⁸ T.S. Brown, *Onesikritos. A Study in Hellenistic Historiography*, Berkeley 1949, s. 6-10.

¹⁹ R. Turasiewicz, *Historiografia hellenistyczna*, w: *Literatura Grecji starożytnej*, t. II: *Proza historyczna, krasomówstwo, filozofia i nauka, literatura chrześcijańska*, dz. cyt., s. 63-65.

z diadochów, Agatoklesowi (*Ta peri Agathoklea*). Brak krytycyzmu zaważył jednak na tym, że Duris nie potrafił umiejętnie rozdzielić historii i mitologii. Nastawienie na wywołanie wzruszenia u czytelników musiało odbić się na obiektywizmie relacjonowanych zdarzeń²⁰.

3. BIOGRAFIE PÓŹNIEJSZE

Anonimowy autor żywota Ezopa (*Bios tou Aisopou*), datowanego na I wiek po Chr., przyjął trzyczęściową strukturę swego dzieła: ukazuje najpierw właściwe postępowania tytułowego bohatera, następnie zachowanie niewłaściwe i wreszcie samą śmierć Ezopa. Wartość fabularyzowanej biografii leży w krótkich epizodach, które sprawiają, że styl dzieła jest bardzo żywy. Nieco późniejszy jest żywot Aleksandra (*Bios kai prakseis Aleksandrou tou Makedonos*) Psudo-Kallistenesa. Ten największy z wodzów greckich jest opiewany nie tyle z racji swych zdolności przywódczych, co raczej z powodu umiejętności znalezienia się w różnych przygodach, które spotykają go w czasie wędrówek po świecie.

Filon, Żyd z Aleksandrii, postanowił swymi pismami przybliżyć poganom religię żydowską²¹. Sam pochodził z arystokratycznej rodziny kapłańskiej. Brat jego, Aleksander, był alabarchą, natomiast bratanek (syn Aleksandra) poślubił Berenikę, córkę Agryppy I. Kapłaństwo Filona było mocno zhellenizowane; język grecki uważał on za ojczysty, a judaizm poznał dzięki Septuagincie (przypuszczalnie nie znał hebrajskiego). Znajomość greckich komediopisarzy, tragiczków i filozofów (zwłaszcza Platona, Arystotelesa i stoików) pozwala mu świecić erudycją w swych pismach. Stał na czele poselstwa, które w 40 r. po Chr. udało się do Rzymu z prośbą, by Kaligula cofnął antyżydowskie dekrety. W swej alegorycznej egzegezie żydowskich pism świętych Filon niejednokrotnie sięga po zasady interpretacji ukute przez Platona i stoików²². Postacie, tradycje, opowiadania i wydarzenia historii Izraela często nabierają u Filona niektórych cech genologicznych mitów greckich. W dziele *De vita Mosis* Mojżesz ukazany jest niemal w ka-

²⁰R. Turasiewicz, *Historiografia hellenistyczna*, s. 66-68.

²¹Niemniej jednak C.D. Moldenhawer, tworząc katalog Biblioteki Królewskiej w Kopenhadze, nie zawahał się umieścić dzieł Filona jako pierwszego tomu pośród *Patres Graeci*; uczynił tak ze względu na podobne u Filona i w chrześcijaństwie zainteresowanie rozumieniem Starego Testamentu; S. Giversen, *The Covenant – theirs or ours?*, w: *The New Testament and Hellenistic Judaism*, red. P. Borgen, S. Giversen, Peabody 1997, s. 15.

²²Filozoficzna teologia stoików i zwolenników Platona była w tym czasie bardzo krytyczna wobec całej spuścizny hellenistycznej kultury, natomiast teologowie żydowscy zamieszkujący diasporę grecką byli krytyczni wobec całej spuścizny filozoficznej Greków. Główni myśliciele Aleksandrii za czasów Filona byli bardziej demagogami niż filozofami; nie stronili od szerzenia antagonizmów narodowościowych. Gdy więc Żydzi znaleźli się w ogniu ich zarzutów, więcej religijnej pociechy

tegoriach greckich „bożych mężów” (*theios aner*)²³. Wyjątkowość pisma Filona polega na tym, że ich autor był człowiekiem niezwykle wrażliwym na konflikty dwu tradycji, do których należał, judaistycznej i hellenistycznej. Choć całym sercem przyłgnął do monoteizmu, to jednak jego kultura zatopiona była w myśli filozoficznej Greków. Podjął więc próbę usystematyzowania myśli żydowskiej w kategoriach greckich²⁴. Twierdził nawet, że filozofowie greccy byli inspirowani przez tego samego Boga, co natchnieni autorzy Prawa, Proroków i Pism, a prawda odkrywana na drodze logicznego rozumowania została zapisana jako objawiona na kartach Pism świętych²⁵. Sam Mojżesz natomiast ukazany jest przez Filona na wzór filozofów greckich²⁶.

Niezwykle interesujące dla niniejszych rozważań może okazać się analiza dzieł Plutarcha z Cheronei, a to z tego względu, że ich autor jest niemal współczesny Łukaszowi. Stosunkowo bliskie czasowo pisma Plutarcha i dzieło Łukasza mogą odbijać w sobie ówczesne trendy biograficzne, a jeśli tak jest, badania nad pismami Cheronejczyka mogą rzucić światło na gatunek literacki dzieła Łukaszowego. Plutarch jest autorem imponującej liczby żywotów, jednak nie wszystkie zachowały się do naszych czasów. Do najważniejszych zaliczyć należy żywoty Herakle-

czerpali z biblijnej historii o exodusie niż z myśli filozoficznej Greków. Obietnica wyzwolenia przynosiła im więcej nadziei niż niejasne odwoływanie się do „ducha powszechnego”. Ostatecznie jednak obietnice te nie spełniły się, a przynajmniej nie w pełnym wymiarze: ani uniwersalistyczna teologia mądrości, ani biblijne obietnice wyzwolenia nie zdołały ocalić niektórych wspólnot diaspory, gdy konflikt z Rzymem osiągnął swą kulminację; J.J. Collins, *Natural Theology and Biblical Tradition: The Case of Hellenistic Judaism*, s. 14.

²³ Naród żydowski w oczach aleksandryjczyka jest natomiast „dla całego zamieszkałego świata tym, czym kapłan dla państwa” (*De specialibus legibus*, 2,29).

²⁴ Opowiadania Starego Testamentu dalekie były od filozoficznych nurtów Grecji i ich paralele szukać należało raczej w okresie przedfilozoficznym, kiedy to znaczącą rolę w wyjaśnianiu natury wszechświata i życia ludzkiego odgrywały mity. Bazując na wypracowanych wcześniej przez Greków (choćby przez Homera) i żydowskich prekursorów diaspory aleksandryjskiej, Filon odczytywał biblijne opowieści w kluczu alegorii. Przykładem może być choćby jego interpretacja biblijnego mitu z Księgi Rodzaju, w którym Adam jest dla Filona uosobieniem rozumu, Ewa zaś personifikacją zmysłów, wąż natomiast symbolizuje pożądanie. Upadek pierwszych rodziców ukazuje siłę pożądania, która najpierw atakuje zmysły, a ostatecznie pokonuje także i rozum; R.C. Solomon, K.M. Higgins, *Krótką historia filozofii*, tłum. N. Szczucka-Kubisz, Warszawa 1996, s. 138-139.

²⁵ Platónskie idee stają się dla Filona myślami Boga, a dusza – zgodnie z przeświadczeniem Platona – substancjalnie różni się od ciała; sam Bóg jest jednością leżącą u podstaw różnorodności, w myśl poglądów Pitagorasa; jest substancją przenikającą świat, jak w przekonaniach stoików. Zasadniczo jednak rozumowe poznanie Boga mogło przebiegać – zdaniem Filona – jedynie na zasadzie *via negativa*; łatwiej bowiem przychodzi człowiekowi powiedzieć o tym, kim Bóg nie jest, niż opisać Jego naturę.

²⁶ D. Dembińska-Siury, *Literatura filozoficzna za cesarstwa*, w: *Literatura Grecji starożytnej*, t. II: *Proza historyczna, krasomówstwo, filozofia i nauka, literatura chrześcijańska*, s. 846.

sa i Hezjoda z Askry w Beocji, Pindara z Teb i Kratesa z tego samego miasta, cesarzy Galby i Otona oraz żywoty 23 par bohaterów greckich i rzymskich, zamieszczonych w *Bioi paralleloi* (*Żywoty równoległe*). Plutarch stawia sobie jasny cel: pragnie przedstawić prawdę o człowieku, nie pomijając ani dobrych, ani złych stron. Unika skłonności do idealizowania i apoteozy. Motywem tak dobranej koncepcji biografii jest umożliwienie czytelnikowi spojrzenia na własne życie przez pryzmat żywotów ludzi znanych. Założenia artystyczne są podporządkowane więc celom dydaktycznym, ale dydaktyka nie oznacza uciekania się do fikcji. Czytelnik, poruszony przykładami ludzi walczących o doskonalenie cnoty, ma zostać nimi pociągnięty i przez to starać się o zmianę własnego życia²⁷. Plutarch układa biografie według schematu perypatetycznego: narodziny (pochodzenie, wychowanie, wykształcenie) – czyny (*prakseis*) – śmierć (okoliczności)²⁸.

Życie filozofa o imieniu, które dostało się na kartę tytułową dzieła *Apoloniusz z Tiany*, opisał Filostrates. Ujął je w formę podróżniczego romansu historycznego. Główny bohater przedstawiony jest jako wędrowny cudotwórca, którego poczynaniom towarzyszą niezwykle znaki, łącznie z uzdrowieniami i wskrzeszeniami. Dzieło to pochodzi jednak z przełomu II i III wieku po Chr., można więc co najwyżej uzasadniać tezę, że obecny tu sposób pisania biografii jest dużo wcześniejszy i być może nurt ten znany był w jakiś sposób ewangelistycznie.

4. EWANGELIA JAKO GATUNEK LITERACKI

Na kartach Nowego Testamentu termin *euaggelion* odnosi się do ustnego powiadania Dobrej Nowiny. Ani Listy, ani Ewangelie jako dzieła literackie nie są określane tym terminem. Ponieważ jednak odnosi się on do zbawczego orędzia, które przekazywane było przez pierwszych chrześcijan najpierw w formie ustnego przekazu, a następnie w małych formach literackich i ostatecznie w księgach je opisujących, z czasem zaczęto oznaczać nim właśnie owe księgi²⁹. Na ich ostateczną redakcję wpłynęło kilka czynników. Zauważalny jest na kartach tych dzieł

²⁷ *Żywoć Peryklesa*, 2. W. Tyszkowski wyjaśnia: „A jeśli nie wszystkie żywoty są jednakowo budujące, to przecież negatywny przykład może podziałać odstrasząco i zachęcić także do życia przykładowego”; W. Tyszkowski, *Plutarchos*, w: *Słownik pisarzy antycznych*, dz. cyt., s. 378.

²⁸ K. Korus, „Plutarch z Cheronei”, w: *Literatura Grecji starożytnej*, t. II: *Proza historyczna, krasomówstwo, filozofia i nauka, literatura chrześcijańska*, dz. cyt., s. 241-270.

²⁹ „Since the preaching bears fitness to Christ and His words and acts, and since these constitute the essence of the Gospel, the writings which contain the life and words of Jesus come to be given the name «gospel». The early Christian missionaries pursue both a verbal and a written mission. The written and the spoken word complement one another”; B. Friedrich, *εὐαγγέλιον*, w: *Theological Dictionary of the New Testament*, t. II, red. G. Friedrich, tłum. G.W. Bromiley, D. Litt, Grand Rapids 1999, s. 735.

silny czynnik apologetyczny, który rozwinął się najsilniej w czasie ustnego przekazu Dobrej Nowiny, która natrafiała na sprzeciw środowisk judaistycznych. Tak chrześcijanie, jak i Żydzi odwoływali się do Starego Testamentu (zwanego przez tych ostatnich Biblią hebrajską), jednak inaczej interpretowali te fragmenty, które przez wyznawców Chrystusa uznane zostały za mesjańskie (zwłaszcza niektóre Psalm i Deutero-Izajasza). W tym nurcie widzieć należy wiele zapisów ewangelicznych ukazujących dysputy Jezusa z żydowskimi przywódcami Jego narodu. Na pierwotny przekaz silnie wpłynął także czynnik społeczny. Problemy pojawiające się w pierwszych gminach domagały się interwencji zwierzchników Kościoła. Nawróceni tworzyli nową społeczność, a byli to przecież ludzie różnych ras, języków, odmiennego pochodzenia religijnego i społecznego. Najwięcej dylematów sprawiała przyjmowanie do wspólnot osób pochodzenia pogańskiego; rodziło się wówczas pytanie o stopień, w jakim powinni przyjąć zwyczaje żydowskie. Nie bez znaczenia był także fakt rozprzestrzeniania się chrześcijaństwa w cesarstwie rzymskim. Wreszcie nie bez znaczenia dla ostatecznego kształtu Ewangelii jest czynnik liturgiczny, który zdaje się najsilniej odciskać na historii męki³⁰.

Za twórcę gatunku literackiego zwanego „ewangelią” uchodzi Marek. Na nim mieli wzorować się pozostali ewangeliści. Od strony treści Ewangelia zawiera przesłanie o zbawczym dziele Jezusa. Ukazane zostało ono według przyjętego schematu: wystąpienie Jana Chrzciciela jako przygotowanie do działalności Jezusa – publiczna działalność Jezusa, włączająca głównie nauczanie i dokonywanie cudów – historia męki, śmierci i zmartwychwstania. Dwie spośród czterech Ewangelii obejmują także historię dzieciństwa Jezusa (Mt 1-2; Łk 1-2)³¹. Czy dzieła oparte na takim schemacie mogą zostać zaliczone do gatunku antycznych biografii? Czy cechy specyficzne dla gatunku biografii są na tyle obecne w Ewangeliach, by uznać je za jednorodne genologicznie?

³⁰ V. O'Keefe, *Właściwe pojmowanie Ewangelii*, w: *Biblia dzisiaj*, red. J. Kudasiewicz, tłum. H. Malewska, Kraków 1969, s. 76-78.

³¹ Dwa bloki tematyczne, zawierające zapis wydarzeń związanych z narodzeniem i okresem dzieciństwa Jezusa, jeden zapisany przez Mateusza (Mt 1-2), drugi przez Łukasza (Łk 1-2), stanowią przekaz zaczerpnięty prawdopodobnie z dwóch różnych tradycji. Pierwsza, Mateuszowa, zwie się tradycją betlejemską, opisujące wydarzenia bowiem skupiają się wokół miasta Dawida. Tradycja Łukasza nosi nazwę nazaretańskiej, choć znaczną rolę odgrywa w niej także Jerozolima, która jest dla ewangelisty ośrodkiem wydarzeń zbawczych. Wydaje się, że Mateusz patrzy na narodzenie i dzieciństwo Jezusa oczyma Józefa, Łukasz natomiast większą uwagę zwraca na przeżycia Maryi. Obydwaj ewangeliści jednak odczytują wydarzenia z perspektywy popaschalnej. Fakt zmartwychwstania bowiem ukazuje wydarzenia zapisane w Ewangelii dzieciństwa w ich historiozbawczym świetle; E. Szymanek, *Wykład Pisma Świętego Nowego Testamentu*, Poznań 1990, s. 47-48; M. Rosik, *Jezus i Jego misja. W kręgu orędzia Ewangelii synoptycznych*, „*Studia Biblica*” 5, Kielce 2003, s. 35.

Dokonano powyżej przeglądu zasadniczych dzieł biograficznych bądź zawierających wątki biograficzne w literaturze antyku greckiego. Powyższe zestawienia dzieł zawierających wątki biograficzne lub samych biografii skłaniają do wniosków dwojakiej natury; po pierwsze, należy uznać, że biografia antyczna należy do szerszego działu historiografii³²; po drugie, można pokusić się o listę cech charakterystycznych starożytnego gatunku zwanego *bios*. Jak w takiej perspektywie wygląda kwestia Ewangelii? Istnieje kilka cech, które łączą starożytne biografie i powieść grecką z gatunkiem ewangelii: łączenie elementów historycznych i biograficznych z celami kerygmaticznymi, ukazywanie najbardziej typowych cech bohatera oraz najważniejszych wydarzeń jego życia, brak systematycznego i chronologicznego przedstawienia rozwoju bohatera i posługiwanie się elementami mitycznymi, kultowymi czy apologetycznymi jako środkami wyrazu³³.

Wypowiedzi badaczy ostatnich lat idą w jednym kierunku. C.H. Talbert, badając biografie starożytnych filozofów, władców i mędrców, sądzi, że Ewangelie można sklasyfikować podobnie, gdyż opowiadają o „boskim mężu”, który ukazał się jako człowiek, lecz po swej śmierci powrócił do sfery boskiej³⁴. P.L. Shuler uznaje Ewangelie za „biografie o charakterze enkomionu”³⁵, ze względu na ich pochwalny ton wobec osoby Jezusa³⁶. Do podobnych wniosków dochodzi D. Dor-

³² V. O’Keefe stwierdza autorytatywnie: „Ewangelia jest przede wszystkim i ponad wszystko historyczna. Jej świadectwo, jej posłannictwo wspiera się na faktach, które miały miejsce w Palestynie na początku naszej ery. Ale jest czymś więcej jeszcze. Jest proroctwem, to jest pochodzącym od Boga wyjaśnieniem, interpretacją i objawieniem na nasz użytek szczytowego wstąpienia Bóstwa w nasz świat przestrzeni i czasu, rozpoczętym w momencie Wcielenia, rozwijającym się stopniowo w ziemskim życiu i nauczaniu Jezusa Chrystusa, dopełnionym w Jego męce i zmartwychwstaniu”; V. O’Keefe, *Właściwe pojmowanie Ewangelii*, s. 78. D. Stanley dodaje: „Biblijne pojęcie historii opiera się na wierze, że Bóg objawił się w przeszłości w specjalny sposób w ramach spraw ludzkich”; D. Stanley, *Ewangelie jako historia zbawienia*, w: *Biblia dzisiaj*, red. J. Kudasiewicz, tłum. S. Grygiel, Kraków 1969, s. 85. Por. także: E. Galbiati, A. Piazza, *Biblia księgą zamkniętą?*, tłum. M. Ponińska, Warszawa 1971, s. 47-54.

³³ J. Czernski, *Księgi narracyjne Nowego Testamentu. Wprowadzenie historyczno-literackie i teologiczne*, Opole 2003, s. 75.

³⁴ C.H. Talbert, *What is a Gospel?, The Genre of the Canonical Gospel*, s. 133-135. Dzieło to zostało poddane (zbyt surowej, jak się wydaje) krytyce przez D.E. Aune, w artykule *The Problem of the Genre of the Gospel: A Critique of C.H. Talbert „What is a Gospel”*, w: *Gospel Perspectives*, t. II: *Studies of History and Tradition of the Four Gospels*, red. R.T. France - D. Wenham, Sheffield 1981, s. 6-90;

³⁵ Do zasadniczych cech enkomionu należy: wprowadzenie, pochodzenie bohatera, wykształcenie, zajęcia, styl życia, zwyczaje i czyny. Zasadnicza różnica z biografią polega na tym, że biografowie przedstawiają całe życie swych bohaterów, natomiast w enkomionie podkreślone są wybitne ich czyny; J. Czernski, *Ewangelie synoptyczne w aspekcie literackim, historycznym i teologicznym*, s. 27.

³⁶ C.H. Shuler, *The Genre(s) of the Gospels*, w: *The Interrelations of the Gospels*, red. D.L. Dungan, Leuven 1990, s. 451-483. Podobnie: M. Reiser, *Die Stellung der Evangelien in der antiken Literaturgeschichte*, ZNW 90 (1999), s. 1-27.

meyer, gdy określa Ewangelie mianem „erzählende Idealbiographie”³⁷. H. Cancik nie waha się zakwalifikować wprost Ewangelii do greckiego gatunku *bios*³⁸. Podobnego zdania jest N. Casalini³⁹. A.M. Tolbert sądzi, że podobieństwa pomiędzy Ewangeliami a opowiadaniem ludowym o losach sławnych mężów wyjaśnić można bądź bezpośrednim wpływem, bądź obecnością w tej samej tradycji literackiej, z której obydwie rodzaje dzieł wyrastają⁴⁰. M. Lăconi sadzi, że Ewangeliom można przypisać miano biografii pod tym warunkiem, że termin ten rozumie się w bardzo szerokim sensie, jako odnoszący się do wszystkich dzieł, które opisują wydarzenia z życia swych bohaterów⁴¹.

Według Niklasa Holzberga, „[...] dzięki epizodycznej strukturze i mało wymagającemu stylowi cztery Ewangelie są blisko spokrewnione nie tylko z żydowsko-hellenistycznymi opowiadaniem fabularnymi, jak *Judyta* czy *Tobiasz*, ale też z fikcyjnymi biografiami w stylu żywota Ezopa czy Aleksandra”⁴². Można by dodać, że spokrewnione są także z hellenistyczną historiografią, której autorzy niekiedy ozdabiali swoje relacje dowolnymi epizodami. Pokrewieństwo to jednak polega nie – jak chcieliby niektórzy zwolennicy postulatu socjologicznego – na dodawaniu całkowicie fikcyjnych epizodów do biegu narracji, lecz na świadomym doborze epizodów faktycznych i takim ich przedstawieniu, by osiągnąć zamierzony wcześniej cel, w wypadku Ewangelii – cel teologiczny⁴³.

³⁷ D. Dormeyer, *Das Neue Testament im Rahmen der antiken Literaturgeschichte*, s. 199-228.

³⁸ H. Cancik, *Die Gattung Evangelium. Markus im Rahmen der antiken Historiographie*, w: red. *Markus-Philologie*, B. Cancik, Tübingen 1984, s. 85-113. Z punktu widzenia świata judaizmu Ewangelie mogły być klasyfikowane jako „Prophetenbuch”.

³⁹ „[...] l’ipotesi che i vangeli siano «biografie» di Gesù di Nazareth è effettivamente prevalente al momento attuale. Se si segue quindi questa tendenza esegetica, bisognerebbe concludere che anche il vangelo [...] sia una semplice «vita di Gesù Cristo», scritta secondo le consuetudini letterarie del tempo in cui fu composto, con tratti stilistici tipici della letteratura popolare, che lo rendono simile per forma ad «un romanzo» (o racconto) storico, secondo un genere molto diffuso nel mondo ellenistico, in cui la verità storica è così strettamente congiunta alle immagini della credenza religiosa che non è più possibile distinguerla da essa”; N. Casalini, *Marco e il genere letterario degli annunci (o vangeli)*”, *Liber Annus* 53 (2003), s. 50.

⁴⁰ A.M. Tolbert, *The Gospels in Greco-Roman Culture*, w: *The Book and the Text. The Bible and Literature*, red. R. Schwartz, Oxford 1990, s. 258-275.

⁴¹ „Se anche il termine «biografia» viene usato in un senso larghissimo, per disegnare qualsiasi scritto che vuol narrare la vita di una persona esistita, allora non c’è dubbio, che anche i Vangeli lo siano”; M. Lăconi, *Vangeli sinottici e Atti degli Apostoli*, s. 78.

⁴² N. Holzberg, *Powieść antyczna. Wprowadzenie*, s. 38.

⁴³ Z tego też powodu „Aune uważa, że Ewangelie Łukaszwą i Dzieje Apostolskie porównać trzeba pod względem gatunku raczej do typowych dzieł historycznych. Najbliższe gatunkowo są hellenistyczne «historie ogólne», przedstawiające dzieje jednego ludu. W dziele Łukasza występują też mniejsze formy, dobrze znane historiografii starożytnej: retoryczne prologi, epizody dramatyczne, dygresje z objaśnieniami, opisy podróży, przede wszystkim zaś mowy, które jak wiadomo nie

W egzegezie zazwyczaj do zasadniczych zrębów Ewangelii jako gatunku literackiego zalicza się opowiadania o Jezusie, Jego nauczanie i relację o męce, śmierci i wydarzeniach po zmartwychwstaniu. Działalność Jezusa opisywana jest w formie ciągłej narracji od przepowiadania Jana Chrzciciela aż do zmartwychwstania i chrystofanii. Z tej właśnie przyczyny Justyn Męczennik około 150 roku po Chr. mówi o Ewangeliach jako „pamiętnikach apostołów”, co sugeruje, że według niego Ewangelia jest historią Jezusa, czyli relacją o Jego życiu i nauce⁴⁴. Bazując na tym twierdzeniu i badając związki Ewangelii z literaturą hellenistyczną, F. Neirynek nie broni się przed twierdzeniem, że „Ewangelie są biografiami w szerszym sensie”. Autor zauważa: „Powraca natomiast tendencja szukania odpowiedników [...] gatunku, zwłaszcza wykrycia związków z różnorodnymi formami hellenistycznej literatury biograficznej: biografią popularną; biografią napisaną w celu skorygowania fałszywego obrazu nauczyciela i przedstawienia właściwego wzoru do naśladowania; biografii pochwalnej; biografii typu demonstratywnego”⁴⁵.

Jak na tym ogólnym tle wygląda specyfika Ewangelii Łukasza? Zadziwiające, że w dziele Łukasowym ani razu nie pada termin *euaggelion*. Autor Dziejów Apostolskich nie określa nim swego pierwszego dzieła, natomiast kilkakrotnie posługuje się formą czasownikową *euaggelizomai* (Łk 1,19; 2,10; 3,18; 4,18.43; 7,22; 8,1; 9,6; 16,16; 20,1)⁴⁶. Przebadanie znaczenia tego terminu nie pomaga w określeniu gatunku literackiego dzieła, choć może być przydatne w precyzacji treści Dobrej Nowiny (jest to nowina, którą głosi Jezus Chrystus, bądź nowina o Jezusie Chrystusie głoszona przez Jego uczniów; w tym sensie Ewangelia jako dzieło literackie jawi się jako księga zawierająca orędzie samego Jezusa, jak i orędzie o Nim). Pomocnym natomiast może okazać się termin *diegesis*, którego Łukasz używa w odniesieniu do swego dzieła (Łk 1,1)⁴⁷. Oznacza on w sensie ogólnym

bywały zapisem stenograficznym. Dotyczy to jednak raczej Dziejów Apostolskich niż Ewangelii. Na przykład w wypadku słów Jezusa w Ewangeliach są one oparte na tradycji o sentencjach mistrza, jak to bywało w biografjach, a nie pisane przez autora księgi, jak w wypadku mów z monografii historycznych w rodzaju Tucydidesa czy Józefa Flawiusza”; M. Wojciechowski, *Ewangelie jako biografie*, RBL 51 (1998) 3, s. 175.

⁴⁴ F. Neirynek, *Ewangelia*, w: *Słownik wiedzy biblijnej*, red. B.M. Metzger, M.D. Coogan, red. wyd. polskiego W. Chrostowski, tłum. T. Mieszkowski, Warszawa 1996, 157.

⁴⁵ F. Neirynek, „Ewangelia”, w: *Słownik wiedzy biblijnej*, dz. cyt., s. 157-158.

⁴⁶ W.F. Moulton, A.S. Geden, *A Concordance to the Greek Testament according to the Texts of Westcott and Hort, Tischendorf and the English Revisers*, Edinburgh 1978, s. 396.

⁴⁷ W Dziejach Apostolskich Łukasz odnosi się do swego pierwszego dzieła, określając je po prostu „księgą” (*logos*); takie sformułowanie jednak niewiele mówi na temat gatunku literackiego owej księgi; por. Dz 1,1.

„opowiadanie” i w takim znaczeniu używany jest przez Platona⁴⁸, Arystotelesa i Polibiusza; w odniesieniu do Ewangelii jako dzieł literackich posługiwał się nim Euzebiusz z Cezarei⁴⁹. Platon i Arystoteles używali terminu *diegesis* jako antonimu do *mimesis*. Ich zdaniem *mimesis* raczej obrazuje i ilustruje wydarzenia⁵⁰, *diegesis* o nich opowiada. W *mimesis* czytelnik wchodzi w świat myśli i uczuć bohatera, w *diegesis* dowiaduje się o nich od autora – bądź bezpośrednio, bądź przez bohaterów, bądź też jako od wszechwiedzącego narratora. Ewangelia Łukaszcowa bez wątpienia jest *diegesis* w tym sensie, że stanowi opowiadanie o zdarzeniach widzianych oczyma jego autora. Antyczna diegeza przybierała zazwyczaj jedną z dwóch form: biograficzną lub historiograficzną⁵¹.

Metoda historii form i historii redakcji wypracowała powszechnie przyjmowaną rekonstrukcję kształtowania się Ewangelii Łukaszcowej (zresztą każdej z Ewangelii synoptycznych), ukazując trzy kolejne etapy jej powstawania. U podstaw dzieła Łukaszcowego leżą *ipsissima verba et facta Jesu*, czyli wydarzenie historyczne: osoba Jezusa, Jego słowa i czyny (etap pierwszy)⁵². Po Jego zmartwychwstaniu

⁴⁸ Badania nad tekstami Platona doprowadziły do ustalenia trzech typów *diegesis*, które określić można jako: „*diegesis simple*: Las acciones verbales y no verbales de los personajes son referidas por el poeta. Hay una drástica reducción de la información escénica y una total hegemonía de la voz de un informante que absorbe y traduce en su registro todos los discursos de sus personajes; *diegesis a través de la mimesis*: Las acciones verbales y no verbales de los personajes son ejecutadas por éstos sin mediación de las palabras del poeta; *diegesis mixta*: Alternan los relatos de acciones (*diégesis simple*) con la presentación inmediata de las acciones de los personajes (discurso directo de la diégesis a través de la mimesis)”; http://www.apuntes.org/materias/cursos/clit/generos_literarios.html

⁴⁹ J.H. Thayer, *Thayer's Greek-English Lexicon of the New Testament. Coded with Strong's Concordance Numbers*, Peabody 1996, s. 148.

⁵⁰ Zdaniem Michaela Davisa, „At first glance, *mimesis* seems to be a stylizing of reality in which the ordinary features of our world are brought into focus by a certain exaggeration, the relationship of the imitation to the object it imitates being something like the relationship of dancing to walking. Imitation always involves selecting something from the continuum of experience, thus giving boundaries to what really has no beginning or end. *Mimesis* involves a framing of reality that announces that what is contained within the frame is not simply real. Thus the more «real» the imitation the more fraudulent it becomes”; *The Poetry of Philosophy. On Aristotle's Poetics*, South Bend 2004, s. 3.

⁵¹ J.B. Green, *The Gospel of Luke, w: The New International Commentary on the New Testament*, Grand Rapids 1997, s. 2.

⁵² *Formgeschichte* wypracowała kryteria, za pomocą których dotrzeć można do *ipsissima verba et facta Jesu*. Do najistotniejszych z nich należą: kryterium wielokrotnej tradycji (autentyczne są te słowa Jezusa, które potwierdzone są przez wieloraką tradycję); kryterium ciągłości (autentyczne są te słowa Jezusa, które zabarwione są kolorytem palestyńskim i aramejskim); kryterium zgodności z istotą orędzia Jezusa (autentyczne są te słowa Jezusa, które są zgodne z istotnymi treściami Jego orędzia, zwłaszcza z ich aspektem mesjańskim i eschatologicznym); kryterium nieciągłości (autentyczne są te słowa Jezusa, które różnią się zasadniczo od idei głoszonych przez ówczesny judaizm i nauczycieli Kościoła pierwotnego); kryterium zgodności słów i czynów Jezusa (autentyczne są te słowa Jezusa, które pozostają we wzajemnej harmonii).

Dobra Nowina przekazywana była na drodze tradycji ustnej; tworzyły się także wtedy pierwsze tzw. małe formy literackie, a więc niewielkie próbki spisania nauki Jezusa i opisanie wydarzeń z Jego życia (etap drugi). Na tym drugim etapie kształtowania się Ewangelii istotne są dwa procesy: (1) interpretacja nauczania i czynów Jezusa, a także innych wydarzeń z Jego życia przez pryzmat paschalny; (2) przystosowanie (adaptacja) tego nauczania do potrzeb pierwszych gmin chrześcijańskich. Etap trzeci wreszcie, szczegółowo opracowywany przez *Redaktionsgeschichte*, to ostateczna redakcja Ewangelii, na którą wpływają między innymi takie czynniki, jak potrzeby adresatów dzieła, założenia teologiczne jego autora, koncepcja struktury, użyte środki kompozycyjne i stylistyczne. Sam Łukasz daje doskonałą podstawę do badań na tym polu w prologu swego dzieła (Łk 1,1-4), w którym pisze o „wydarzeniach, które dokonały się pośród nas” (etap pierwszy), a które zastały przekazane przez tych, „którzy od początku byli naocznymi świadkami i sługami słowa” (etap drugi), i o których „wielu już starano się ułożyć opowiadanie (*diegesis*)” (etap trzeci).

5. EWANGELIA BIOGRAFIĄ ANTYCZNĄ?

Po ukazaniu zasadniczych rysów biografii antycznych i skonfrontowaniu ich z cechami Ewangelii jako dzieła literackiego należy zadać pytanie, czy można przyjąć tezę, iż Ewangelia jest podgatunkiem biografii starożytnych⁵³. We współczesnej egzegezie teza taka zyskuje coraz więcej zwolenników. Jako biografia, Ewangelia przekazuje treści teologiczne⁵⁴. *De facto* istnieje niewiele utworów, które są absolutnie czyste gatunkowo. Sytuacja taka ma miejsce wówczas, gdy autor zupełnie świadomie pragnie trzymać się jednej formy genologicznej. Z Ewangeliami

⁵³ „To, że Ewangelie są co do formy zasadniczo biografiami w sensie antycznym, można uznać za dowiedzione. Pozostaje jednak uszczegółowienie tej tezy, jej wyostrenie. Jakiego typu biografiami? – ten gatunek antyczny nie jest jednolity”; M. Wojciechowski, *Ewangelie jako biografie*, s. 179-180. Teza ta stoi w sprzeczności w poglądami utrzymywanymi przez ostatnie dziesięciolecia, którym wyraz dał W.S. Vorster: „Convinced by the idea that the gospel were folk literature and not biographies, as some maintained, some scholars asserted that the gospel developer from cult legends and narratives, or the basic outline of the Christian *kerygma*”; *Gospel Genre*, s. 1080. „Nie jest wykluczona analogia formalna między biografiami hellenistycznymi a Ewangeliami. Należy jednak pamiętać, że ewangeliści byli bardziej związani ze Starym Testamentem, dlatego należy się liczyć z wpływem biografii proroków lub wielkich postaci Starego Przymierza. Analogie między Ewangeliami a biografiami pogańskimi są ograniczone raczej do elementów formalnych i strukturalnych”; *Ewangelie synoptyczne dzisiaj*, Warszawa 1986, s. 71.

⁵⁴ Burridge postawił sobie za cel wykazać, że jest odwrotnie. Pragnął udowodnić, że Ewangelie nie mają nic wspólnego z biografiami antycznymi. Wnikliwa analiza porównawcza doprowadziła go do wniosków przeciwnych; R.A. Burridge, *What Are the Gospels? A Comparison with Greco-Roman Biography*, s. 105.

było inaczej: ich autorzy pragnęli napisać dzieła o Jezusie z Nazaretu i choć posłużyli się głównie formą biografii⁵⁵, to nowość tematu nakazywała także sięgnięcie po nowe formy wyrazu⁵⁶. Istnieje kilka cech wspólnych pomiędzy Ewangelią a antycznymi biografiami. Zasadnicza ich lista przedstawia się następująco:

1. Trzymanie się chronologii w schemacie prezentacji wydarzeń z życia bohatera nie stanowi zasadniczego priorytetu autorów. Chronologia ta często jest zmieniana i podporządkowana przyjętym założeniom ideologicznym (teologicznym)⁵⁷. Autorzy wybierają wydarzenia z życia bohaterów ich dzieł i prezentując je, niekiedy zmieniają faktyczną ich kolejność. Układ treści ich dzieł niekoniecznie biegnie wzdłuż chronologicznej linii epizodów życiorysu bohaterów. O fabule narracji decydują często motywy dydaktyczne.

2. Prezentacja materiału obejmującego czyny i wypowiedzi bohatera również podporządkowana jest celom ideologicznym. Materiał ten najczęściej jest pogrupowany i usystematyzowany według wcześniej przyjętych założeń; powstałe w ten sposób bloki mają charakter tematyczny.

3. Zarówno pisarze antyczni, jak i ewangeliści stawiają sobie cele dydaktyczne, uwzględniając przy tym sytuację adresatów. Chodzi nie tylko o informację, ale o pochwałę bohatera, ukazanie go jako przykładu i utrwalenie jego pamięci. Oczywiście w biografiiach greckich wielcy mężowie ukazani są jako wzory postępowania w kwestiach moralnych, intelektualnych, we władzy rządzenia czy spełniania obowiązków żołnierskich. Nieco inne wzorce ukazane są w Ewangeliach i choć sam Jezus również przedstawiany jest jako Nauczyciel, którego należy naśladować, pojawia się tu także aspekt zbawczy: Jezus jest nie tylko Nauczycielem, którego należy słuchać, ale i Zbawicielem, w którego należy uwierzyć.

4. Pisarze antyczni, podobnie jak ewangeliści, bardziej cenili przekaz ustny niż źródła pisane. Pomimo to jednak w obrębie biografii pojawiają się także inne gatunki literackie. Są to najczęściej mniejsze opowiadania, logia czy przysłowia.

⁵⁵ „Luke intends to write a narrative, and in so describing his work he identifies his project as a long narrative, of many events, for which the chief prototypes were the early Greek histories of Herodotus and Thucydides”; J.B. Green, *The Gospel of Luke*, s. 5.

⁵⁶ „The increasing tendency among New Testaments Scholars to refer to the Gospels as «biographic» is vindicated; indeed the time has come to go on from the adjective «bio-graphical», for the Gospels are *bios*”; R.A. Burridge, *What Are the Gospels? A Comparison with Greco-Roman Biography*, s. 243.

⁵⁷ J. Kudasiewicz zauważa, że „byłoby wbrew intencjom ewangelistów uważać ich dzieła za referaty historyczne, zredagowane na wzór protokołu, i oceniać je w świetle kanonów współczesnej historiografii. Żądanie takie byłoby typowym anachronizmem i aprioryzmem, lekceważeniem dystansu historycznego i zapoznaniem elementarnych zasad hermeneutycznych. Takie podejście często spotyka się jeszcze u tradycyjnych apologetów katolickich i u skrajnych religioznawców laickich”; *Ewangelie synoptyczne dzisiaj*, s. 68.

Zarówno w antycznych biografiach, jak i w Ewangeliach spotykamy całą gamę mniejszych gatunków czy form literackich, wykorzystywanych przez ich autorów. Niektóre z tych małych form literackich mogły być przekazane jedynie na zasadzie ustnych relacji, inne funkcjonowały w formie pisanej.

5. Głównego bohatera utworu wzmiankuje się już w pierwszych zdaniach. Całe dzieło skupia się zasadniczo wokół jego osoby; nie notuje się odejścia od głównego tematu. Najwięcej miejsca poświęca się najbardziej owocnemu lub przynoszącemu sławę i uznanie okresowi życia bohatera. Szeroko również opisuje się okoliczności śmierci. Prezentacja bohatera dokonuje się zasadniczo przez opis jego czynów i przytoczenie wypowiedzi, nie przez relację narratora⁵⁸.

6. Właściwie prezentowane jest tło historyczne życia bohatera. Pojawiają się faktyczne nazwy geograficzne i imiona władców. Podawane są także ramy czasowe opisywanych wydarzeń. Podanie genealogii głównych bohaterów jest jedną z cech starożytnych biografii; genealogie obecne są także w Ewangeliach.

7. Opis podróży i związanych z nimi wydarzeń jest częstym elementem biografii antycznych; odgrywa on także istotną rolę w kompozycji Ewangelii.

Oprócz listy podobieństw, które zbliżają Ewangelię do gatunku antycznych biografii greckich, istnieją także różnice. Wydaje się, że do najistotniejszych zaliczyć należy następujące:

1. Ewangelię – w przeciwieństwie do biografii antycznych – nie podają opisu zewnętrznego wyglądu Jezusa (co najwyżej przy relacji ze sceny Przemienienia, a to dla motywów teologicznych). Fakt ten świadczy o znakomitym priorytecie Jego czynów i nauczania. Dla ewangelistów nie tyle zewnętrzny wygląd bohatera był istotny, co Jego nauczanie i dzieło. Antyczne biografie greckie zaś niekiedy wiele miejsca poświęcają takim portretom, zwłaszcza gdy opisują dzieje mężnych w walce wojowników.

2. Ewangelię nie zawierają psychologicznego portretu Jezusa. Są przede wszystkim księgami wiary, świadectwem o życiu i czynach Jezusa. Autorom nie chodzi o utrwalenie jak najbardziej dokładnego spisu cech charakteru i usposobienia Jezusa, lecz o przekazania Jego orędzia. Celem pisania Ewangelii jest doprowadzenie czytelnika do wiary (bądź do jej pogłębienia), nie zaś przede wszystkim dążenie do naśladowania Jego czynów i postaw. Naśladownictwo to wynika z przyjętej

⁵⁸ „Twórcy FG [*Formgeschichte* – przyp. mój] dzielą ewangelię na dwa zasadnicze kompleksy tradycji: przekaz słów (*Worttradition*) oraz relacje o czynach Jezusa (*Geschichtstradition*). Pierwsza grupa wypowiedzi świadczy o tym, czego Jezus nauczał, jak kazał żyć, druga – kim był lub za kogo się podawał, co też uzasadnił własnymi czynami. Podział ten miałby – zdaniem M. Dibeliusa – przynajmniej – nawiązywać świadomie do również dwuczłonowego podziału tradycji żydowskiej utrwalonej w postaci tzw. *halakki* i *hagady*”; K. Romaniuk, *Morfokrytyka i historia redakcji czyli Form - i Redaktionsgeschichte*, Warszawa 1983, s. 36.

wiary. Antyczne biografie wielkich ludzi pisane są przede wszystkim po to, by czytelnik wpatrzony w głównego bohatera znalazł w nim wzór do naśladowania; Ewangelie pisane są po to, by doprowadzić do głębokiego, intymnego spotkania z Bogiem, który przynosi dar zbawienia.

3. Przemoczny wpływ literatury judaistycznej, przejawiający się mniej w formie, ale bardziej w treści Ewangelii, również odróżnia je od antycznych biografii greckich. *Septuaginta*, po którą sięgają ewangelisci, choć pisana po grecku, należy przecież do skarbicy literackiej judaizmu.

4. Ewangelie bardziej niż antyczne biografie lub historiografie zależne są od tradycji ustnej. Ewangelie w ogóle są po części utrwaloną na piśmie katechezą ustną, przekazaną w ustalonej już formie. Przez ciągle powtarzanie tych samych słów i opisów wydarzeń w ustnym nauczaniu uformowała się tradycja, która została później przetłumaczona z aramejskiego na język grecki, i to w dwóch ujęciach: judeo- i poganochrześcijańskim. Po zmartwychwstaniu wśród chrześcijan bardzo szybko pojawili się tzw. hellenizujący – mówiący po grecku. Tradycja ustna o Jezusie zaczęła więc funkcjonować w dwóch językach: greckim i aramejskim (choć nawet w przekazie greckim niektóre ze słów aramejskich zachowane zostały w oryginalnym brzmieniu)⁵⁹. Tradycja ustna szybko ustaliła pewne formy przekazu wydarzeń z życia Jezusa.

5. Biografie antyczne pisane są o zmarłych, których czyny na trwałe wpisały się w historię narodu lub których myśl wywarła niezatarte piętno na rozwój filozofii, poezji czy sztuki. Ewangelie pisane są o życiu Jezusa, co do którego autorzy są przekonani, że wciąż żyje. Nie jest to tylko biografia o zmarłym Jezusie, ale także o zmartwychwstałym Chrystusie, który wciąż działa i jest obecny pośród wspólnoty wierzących, do których dzieło jest skierowane.

Pomimo wyszczególnionych powyżej różnic, wydaje się, że Ewangelie mogą zostać uznane za podgatunek biografii antycznych; są biografiami zmodyfikowanymi poprzez użycie w ich obrębie innych gatunków, form i środków wyrazu. Są

⁵⁹ Najstarsza Ewangelia zdaniem J.G. Herdera funkcjonowała w tradycji ustnej i była przekazywana właśnie w formie ustnego podania misjonarzom i głosicielom Ewangelii. Na tej bazie powstało jako najstarsze dzieło Marka, a także aramejska Ewangelia, która się nie zachowała, a z której korzystał Mateusz; E. Linnemann, *Is there a Synoptic Problem? Rethinking the Literary Dependence of the First Three Gospels*, Grand Rapids 1992, s. 29-30. Podobnie twierdzili G. Heinrichi, F. Godet i P. Fiebig (uczeń Heinrichiego) przyjmując tezę, że ewangelie synoptyczne „zaksięgowały” Ewangelię głoszoną przez wędrownych nauczycieli. E. Jacquier sądził natomiast, że ewangelisci używali pisemnych szkiców ustnej katechezy; R. Bartnicki, *Problem synoptyczny dawniej i dzisiaj*, STV 27 (1989), s. 58-59. J.K.L. Gieseler sądził, że Ewangelia była pierwotnie przekazywana ustnie w języku aramejskim. Z czasem zaczęto używać języka greckiego i ten przekaz stał się źródłem dla kanonicznych Ewangelii; M. Rosik, *Ku radykalizmowi ewangelii. Studium nad wspólnymi logiami Jezusa w ewangeljach według św. Mateusza i św. Marka*, Wrocław 2000, s. 39-42.

biografiami zinterpretowanymi przez światło wiary paschalnej. Jednak nawet jeśli ewangeliści zetknęli się z antycznymi biografiami greckimi (co wydaje się najbardziej prawdopodobne w przypadku Łukasza), nie ulega wątpliwości, że ogromny wpływ na ostateczny kształt ich dzieł miała myśl i literatura judaistyczna.

Summary

Greek's Antique Bibliography and the Gospel: The Issue of Literary Genres

In Biblical studies until a few years ago it was largely admitted that the Gospel is a particular literary genre. Some biblical scholars challenged this statement, beginning research in this field. Their research consisted mainly in *studium comparativum* with the literary genres in ancient Greece. The conclusion of these studies is quite fascinating: today we can assume that the Gospel is sub-genre of ancient biographical narrative. The article presents main characteristics of ancient narratives, comparing them with literary characteristics of the four canonical Gospels.